

 ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1(091)

Муляр В. І.,

доктор філософських наук, професор,
Житомирський державний технологічний
університет (Україна, Житомир),
kafedra.gumanitarninauki@yandex.ua

**ФЕНОМЕН МАРГІНАЛЬНОСТІ:
СТАВЛЕННЯ, СУТНІСТЬ, ПРИЧИНИ**

Актуалізується маргінальність як важлива тенденція розвитку сучасного світу. Показано ставлення до маргінальності, її сутність, а також трансформаційні процеси у якості об'єктивної причини маргінальності.

Ключові слова: маргінальність, маргінальне, маргінал, межа, край, соціально-нормальне, суспільна трансформація.

Проблема маргінальності сьогодні є однією з актуальних тем соціально-гуманітарного знання. Пояснюється це, безсумнівно, низкою обставин, однак, очевидно, однією із суттєвих серед них виступає сам факт неймовірного розширення явища маргінальності у життєдіяльності сучасного соціуму. Маргінальне настільки швидко і міцно увійшло в життя сучасної людини, що перестало оцінюватися як щось “из рук вон-виходящее”, тобто таке, що є неприпустимим у контексті стандартів сучасного життя.

Абсолютна більшість дослідників явища маргінального справедливо вважає, що воно притаманне усій людській історії. Маргінальне таке ж давнє явище, як і сама людина. З іншого боку, початок наукових розвідок маргінального ми бачимо лише у 20-х роках минулого століття. Зокрема, 1928 року у “Американському соціологічному журналі” була опублікована стаття лідера Чикагської школи Р. Парка “Людська міграція і маргінальна людина”. В ній автор, вводячи в науковий вжиток поняття маргінальності, позначив ним стан індивідів, які знаходяться на межі двох різних, конфліктуючих між собою життєвих укладів, способів життя, культури, рас [5, с. 258–259]. Надалі основні ідеї Р. Парка були розвинуті низкою відомих дослідників цього феномену, таких як Е. Стоунквіст, Д. Головенський (США), Я. Штумський (Польща), А. Фарж (Франція) та іншими. Склалася дві методологічні традиції наукових розвідок маргінальності, зокрема так звана культурологічна (переважно американська) та соціально-структурна (переважно західноєвропейська). Що ж стосується вітчизняних розробок, то тут маргінальність стала об'єктом і предметом дослідження на рубежі 80–90-х років минулого століття, що співпало з процесами так званої “перебудови” в СРСР. Автору цього матеріалу також доводилося приділити неабияку увагу феномену маргінальності, свідченням чого є низка статей і підрозділ наукової монографії [5; 3; 4; 2].

Варто зауважити, що явище маргінальності є надзвичайно складним, багаторівневим, з величезною кількістю причинно-наслідкових зв'язків, досить

складними механізмами прояву. До цього потрібно доповнити, що потрібно, очевидно, зважати на специфічні особливості маргінального на рівні усієї людської цивілізації, конкретних націй і народів, суспільних прошарків та окремих людських індивідів. Звідси – мозаїчна палітра методологічних наукових підходів у дослідженні феномену маргінальності аж до формування окремої, за своєю суттю міждисциплінарної, галузі знань про маргінальне. Мова іде по так звану соціальну маргіналістику як новий напрямок міждисциплінарного дослідження, де маргінальність постає саме багатозначним, але разом з тим і цілісним соціальним явищем [1].

Безсумнівно, що в рамках однієї статті означити всі або більшість проблем, пов'язаних з маргінальним неможливо. Тому я спробую зачепити лише деякі з них, які, на мою думку, є сьогодні очевидно актуальними і практично, і теоретично. Серед них: оцінка маргінального з боку соціального середовища, в якому проявляється маргінальне та відповідне до нього ставлення; пов'язана з цим потреба у точному визначенні сутності явища маргінального; визначення основних причин виникнення і продукування феномену маргінального.

Звернемося до першої проблеми. Тут варто зазначити, що маргінальне, маргінальні індивіди або маргінальні групи людей зазвичай сприймаються масовою свідомістю негативно. Уся проблема полягає в тому, що саме маргінальне проявляється як незвичайне, ненормальне, нерідко шокуюче, а тому неприйнятне для звичайних людей. Практично упродовж усієї людської історії до маргіналів ставились вкрай негативно. В одні періоди рівень такої негативної оцінки маргінального в людському житті був допустимим з позиції безпеки життєдіяльності самого маргінального, в інші – цей рівень просто зашкалював. Показовим є той факт, що вагоме зростання критичної оцінки маргіналів і ставлення до них проявлялося в історії саме тоді, коли остання перебувала у стадіях суттєвої зміни основних засад функціонування соціуму. Не вдаючись зараз до аналізу такого взаємозв'язку, зазначу, що таке критичне, по суті негативне ставлення до маргіналів збереглося і до сьогодні. Незважаючи на те, що це явище в наш час стало масовим як ніколи, все ж буденна свідомість його відштовхує. Досить велика частка сучасників ставиться до маргіналів з недовірою, вбачаючи в них небезпеку для усталених норм життя. Це добре видно навіть на прикладі новітньої української революції, коли, з одного боку, Євромайдан сприймається однією частиною українців як щось маргінальне (фашистське, бандерівське) стосовно усього українського соціуму, а з іншого боку, маргіналами називають тих, хто не тільки не розуміє, але і не сприймає сам Євромайдан, його природу і завдання.

Безсумнівно, що показані вище характеристичні оцінка і ставлення соціуму до маргінального зумовлені

низкою причин. Однією з них, на мою думку, є повне нерозуміння або неправильне, оманливе розуміння сутності самого явища морального. Тому звернусь до цієї проблеми. Етимологічно маргінальне отримує свій переклад з латинського *marginalis* і позначає того, хто знаходиться на краю, збоку [6, с. 263]. Очевидно, коренем наведеного *marginalis* є *margo*, що в перекладі означає край, межу, кордон. А як відомо, у будь-якого явища, яке виступає тотожним самим собі, має бути не одна межа, а, як мінімум, дві. До цього додаю, що у відповідності із законом взаємного переходу кількісних та якісних змін кожен предмет, процес, явище тощо є тотожними собі, тобто зберігають свої якісні характеристики до тих пір, поки не порушується їх міра – своєрідний часово-просторовий відтинок буття, в рамках якого вказані предмет, процес, явище є самими собою, а значить не змінюють свої якості. Прикладаючи ці роздуми до аналізу маргінального, ми маємо констатувати, що маргінал – це той, який перебуває на межі, на краю, збоку. Однак, щоб потрапити в такий стан, спочатку потрібно перебувати не на межі, не на краю, не збоку. Значить, спочатку маргінальному потрібно бути не – маргінальним. Очевидно, якщо ми говоримо про межу, край, то потрібно говорити про не межу, не край, тобто говорити про норму. Це означає, що будь-яка маргінальність своєю протилежністю має нормальність. Тому, на мою думку, цілком справедливо стверджувати, що поняття маргінальне, маргінальність, маргінал логічно співвідносити з поняттями нормальне, нормальність, нормал. Маргінальне є тінню стороною нормального, це обернений бік норми. І як така, маргінальність фіксує резерви соціально-нормального, у будь-якому значенні: позитивному, негативному, інтенсивному, екстенсивному тощо.

Соціально-нормальне не є чимось середнім, статистичним. Це те, що переважно прийнятне для суспільства, народу, раси, нації. Оскільки ж останні характеризуються різноманітністю людей, то соціально-нормальне має свої типи. Кожен з них означає певний установлений порядок: соціально-економічний, політичний, правовий, духовно-культурний, моральний. Причому, цей порядок не може бути випадковим, навпаки, він має закономірно впливати з об'єктивних передумов. Це певна суспільна тотальність, єдність, цілісність, вихід за рамки якої означає для будь-якого її елемента кардинальний чи поступовий, більш чи менш суттєвий розрив з ним. І тоді такий вихід стає позанормальним, а його суб'єкт потенційно формується як маргінал. Це означає, що фактично маргінальне є певним продовженням нормального в тій мірі, в якій нормальне природно саморозгортається. Ось чому маргінальне, його зміст, темпи поширення за сутністю своєю відображають внутрішній рух норми, взаємодію її елементів.

Тут я підходжу до головного: будь-який маргінал перед тим, як опинитися в такому соціальному статусі, спочатку має бути соціально-нормальним (нормалом). Оскільки ж соціально-нормальне має дві межі власного саморозгортання у будь-якому напрямку, а саме верхню і нижню, то відповідно людський індивід як майбутній маргінал може опинитися на будь-якій з них. Якщо людина опиниться на нижній межі розвитку соціально-нормального, тоді вона перетворюється на

маргінала, який фактично поповнює ряди люмпену, “дна” суспільства, його покидьків (п'яниць, алкоголіків, зеків, злочинців, тощо). Якщо ж людина опиниться на верхній межі розгортання соціуму або навіть поза нею, тоді вона стає маргіналом, який фактично перебуває на вістрі суспільних перетворень (нерідко дисиденти, еретики, генії, винахідники тощо). З цього, як мені видається, стає зрозумілим: оцінка і ставлення до маргіналів мають бути конкретними, диференційованими, але ніяк не монополюю негативно-ними. Адже суспільна ціна “верхніх маргіналів” і “нижніх маргіналів” абсолютно різна, тому що вона фактично прирівнюється до ціни майбутнього і минулого в житті людини і соціуму. Єдина підстава у неприйнятності соціальним середовищем як “нижніх маргіналів”, так і “верхніх маргіналів” полягає лише в тому, що у обох випадках виникає страх: при контакті з першими – страх від загрози опинитися на “дні” суспільства, при контакті з другими – страх перед невідомим. Однак, як показує історія, страх перед майбутнім рано чи пізно обертається певними дивідендами у плані удосконалення засобів людини до життя (техніки, технологій, в цілому інфраструктури), тоді як страх перед минулим позбавлений таких позитивів.

Отже, коли ми вияснили сутність маргінального та підстави його оцінки і ставлення до нього, можемо перейти до третьої проблеми, а саме питання про джерела і причини маргінальності. Насамперед, поведемо мову про цивілізаційні, історичні витоки явища маргінальності.

Спочатку нагадаю, що маргінальність – це феномен фактично усієї людської історії. Однак його гострота залежить швидше не від нього самого, а від тих суспільних процесів, які притаманні певним суспільним спільнотам, людській цивілізації в цілому. Підтримуючи висновок про те, що маргіналізація була притаманна усім типам держав протягом людської цивілізації [9, с. 168], зазначу, що вона з особливою силою актуалізується у перехідні періоди суспільного розвитку. Будучи завжди предметом певного ставлення до себе з боку суспільних інституцій, маргінальність замикає на собі прискіпливу громадську реакцію і стає предметом гострих дискусій лише в періоди глибокої трансформації соціуму.

У науковій літературі поняття “трансформація” зазвичай вживають для позначення фактів перетворення предметів, явищ, процесів (лат. *transformation* – перетворення). У контексті життєдіяльності суспільства трансформація передбачає сукупність, систему економічних, політико-правових, соціально-культурних, духовно-світоглядних процесів, які спрямовані на якісну зміну суспільного організму. Об'єктивною причиною таких процесів стає гальмування і навіть зупинка темпів розвитку цього організму. В результаті виникає своєрідне, за висловом К. Поппера, напруження цивілізації, наростання гостроти якого рано чи пізно вимагає його зняття. Тоді настає час глибоких трансформаційних процесів усередині суспільного організму, яке врешті дає могутній поштовх до подальшого розвитку. У західноєвропейській історії перше таке напруження К. Поппер відносить на початок VI ст. до н.е. Тоді соціальні зміни принесли з собою нову віру

– в людину, егалітарну справедливість та людський розум і, таким чином, викликали ворожу реакцію на них з боку послідовників закритого суспільства [7, с. 212]. А значна частина громадян тогочасної Греції опинилася в ситуації розпачу, розчарування, страждання та розкаювання. Через деякий час напруження цивілізації спало, але очевидно, знову зросло і породило підвищену, в цілому, негативну офіційну реакцію, пов'язану з виникненням християнства. Як відомо з історії, переслідування християн були настільки жорстокими, наскільки їх спосіб життя і переконання виходили за межі встановлених до того офіційних норм існування, системи цінностей. Парадокс, але з часом таке відхилення само стало на багато століть офіційною нормою для величезної кількості людей в Західній Європі, а все, що не відповідало цьому, виявилось маргінальним. Однак вплив останнього на суспільні процеси західноєвропейського середньовіччя буде мінімальним до тих пір, поки сила християнства виявиться достатньою для стабільності в суспільстві. Як тільки зародиться нове напруження цивілізації, це викличе нові розчарування, страждання, зневіру в силу та істинність офіційних норм та соціальних інститутів. З'явиться своєрідна хвороба духу, хвороба усталених ментальних стереотипів, які природно виключать у більшості людей швидше відторгнення, ніж бажання сприймати нове. Й. Хейзінга так висловився з цього приводу: “Жодна епоха (мабуть, в європейській культурі. – М. В.) не нав'язує людині думку про смерть з такою наполегливістю, як XV століття. Життя проходить на тлі безперервного заклик: *memento mori*. Ренесанс прийде лиш тоді, коли зміниться тон життя, коли приплив згубного заперечення життя втратить всю свою силу і... повіє освіжаючий вітер...” [8, с. 149, 368]. Але до того часу, як наступить вказаний перелом, носії крайніх ідей та поглядів будуть маргіналами. Їх будуть переслідувати так само, як переслідували перших християн, а Західна Європа ще побачить багато подій на зразок Варфоломійської ночі. Різні проекти негативної суспільної реакції на маргінальність розроблятимуться ще і в наступних століттях аж до нинішнього. Однак розвиток капіталізму настільки прискорив суспільні процеси, що трансформації соціуму відбувалися все частіше. В такій ситуації маргінальне поступово перестало шокувати суспільство.

Отже, маргінальність потрібно розуміти як результат універсальних процесів сучасного розвитку людської цивілізації. Їх важливою рисою є ушвидшення історії, яке призводить вже сьогодні фактично до безперервних трансформаційних явищ. Оскільки ж соціум є певною системою, то його трансформація означає порушення системності, її оптимального стану. Це призводить до певної дестабілізації суспільного організму. Набирають оберти розриви традиційних взаємозв'язків даної системи, на їх місце приходять інші. Але це означає деукоріненість буття. Індивіди, потрапивши в простір, де порушуються вказані соціальні зв'язки, відчувають, як “з-під ніг вислизала земля”. Втрачається світоглядна, ціннісна опора особистості. Вириваються корені буття. Людина поступово чи швидко (не має принципового значення) перетворюється в маргінала. Звідси випливає, що маргіналом потенційно може стати будь-який, хто задіяний в процеси ушвидження суспільних процесів.

Той, кого прискорення історії примушує включитися в порубіжні культурні стилі, свідомо чи нізмінюючи власний статус. І викликаючи маргіналізацію власної сутності.

Завершуючи цю статтю, зазначу, що тема маргінальності в найрізноманітніших наукових дослідженнях останніх десятиріч стрімко актуалізується. Очевидно, що з перманентними суспільними трансформаціями, які характеризують сучасний світ, маргінальне як явище буде набувати вже не поодинокого характеру, а системного. Можна стверджувати, що сьогоденні трансформаційні процеси пронизують усі шаблі та галузі суспільного організму, а це дає підстави говорити про органічний взаємозв'язок цих процесів та явища маргінальності.

Список використаних джерел

1. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза // *Полис*. – 1993. – № 6. – С. 29–38.
2. Муляр В. И. Война и маргиналы // *Конфликты и войны в мировой истории*. – Воронеж: ФГБОУ ВПО “Воронежский государственный технический университет”, 2013. – С. 15–18.
3. Муляр В. И. Маргиналами не народжуются // *Віче*. – 2002. – № 1. – С. 38–43.
4. Муляр В. И. Маргинальне: зворотний бік явища // *Віче*. – 2002. – № 5. – С. 72–75.
5. Муляр В. И. Проблема становлення особистості в системі “індивід-суспільство” / філософсько-культурологічний аналіз. – Житомир: ЖДТУ, 2005. – 320 с.
6. Надель-Червинская М. А., Червинский П. П. Толковый словарь иностранных слов. Общеупотребительная лексика (для школ, лицеев, гимназий). – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995 – 608 с.
7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
8. Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М.: Наука, 1988. – 542 с.
9. Шапталов Б. Я. Маргиналы и социализм // *Рабочий класс и современный мир*. – 1990. – № 6. – С. 168–171.

References

1. Atojan A. I. Social'naja marginalistika. O predposylkah novogo mezhdisciplinarnogo i kul'turno-istoricheskogo sinteza // *Polis*. – 1993. – № 6. – S. 29–38.
2. Muljar V. I. Vojna i marginaly // *Konflikty i vojny v mirovoj istorii*. – Voronezh: FGBOU VPO “Voronezhskij gosudarstvennyj tehniceskij universitet”, 2013. – S. 15–18.
3. Muljar V. I. Marginalamy ne narodzhujut'sja // *Viche*. – 2002. – № 1. – S. 38–43.
4. Muljar V. I. Marginal'ne: zворотnyj bik javyshha // *Viche*. – 2002. – № 5. – S. 72–75.
5. Muljar V. I. Problema stanovlenija osobystosti v systemi “indyvid-suspil'stvo” / filosof's'ko-kul'turologichnyj analiz. – Zhytomyr: ZhDTU, 2005. – 320 s.
6. Nadel'-Chervinskaja M. A., Chervinskij P. P. Tolkovoj slovar' inostrannyh slov. Obsheupotrebitel'naja leksika (dlja shkol, liceev, gimnazij). – Rostov-na-Donu: Feniks, 1995 – 608 s.
7. Popper K. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy. – K.: Osnovy, 1994. – T. 1. – 444 s.
8. Hejzinga J. Osen' srednevekov'ja: Issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshlenija v XIV i XV vekah vo Francii i Niderlandah. – M.: Nauka, 1988. – 542 s.
9. Shaptalov B. Ja. Marginaly i socializm // *Rabochij klass i sovremennij mir*. – 1990. – № 6. – S. 168–171.

Mulyar V. I., doctor of philosophical sciences, professor, Zhytomyr state technological university (Ukraine, Zhytomyr), kafedra.gumanitarninauki@yandex.ua

The phenomenon of marginality: relation, essence, reasons

Actualized marginality as important progress of the modern world trend. Attitude toward marginal, its essence, and also transformation processes, is rotined in quality of objective reason of marginality.

Keywords: *marginality, marginal, marginalperson, limit, edge, social-normal, public transformation.*

Муляр В. И., доктор философских наук, профессор, Житомирский государственный технологический университет (Украина, Житомир, *kafedra.gumanitarninauki@yandex.ua*)

Феномен маргинальности: отношение, сущность, причины

Актуализируется маргинальность как важная тенденция развития современного мира. Показано отношение к маргинальности, ее сущность, а также трансформационные процессы в качестве объективной причины маргинальности.

Ключевые слова: *маргинальность, маргинальное, маргинал, грань, край, социально-нормальное, общественная трансформация.*

* * *

УДК 930.1

Немчинов І. Г.,

доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), *nemchinov@freemail.ru*

**ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ:
НОВА ПАРАДИГМА ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ**

Автор аналізує сучасний стан філософсько-історичного знання у контексті “нової філософії історії”. Автор робить висновок, що постмодерна філософія у сфері дослідження історії використовує минуле як поле роздумів про сьогодення. Ф. Анкерсміт, Г. Вайт, П. Рікер та інші наголошують на діалогічному характері осягнення історії. Кожний історичний наратив має право на участь у діалозі історичних оповідань без претензії на виключність.

Ключові слова: *наратив, філософія історії, діалог, “нова філософія історії”, історичний факт, модерн, постмодерн, інтерпретація, міф, метатекст.*

Філософія завжди була та залишається доволі консервативним видом знання. Науковці часто звинувачують філософів у тому, що вони начебто “відстають” від розвитку науки. Проте саме цей консерватизм дозволяє філософії витримувати класичні стандарти, що, у свою чергу, робить філософію актуальною за будь-яких обставин.

Втім, класичного (модернового) порядку в світі більше не існує. Класика у вигляді метатексту гарна тим, що до неї завжди можна притулитися (чи навіть за неї сховатися). Але цього метатексту наразі немає. Точніше, будь-яка спроба звернутися до нього призводить до надмірної політизації та ідеологізації історичного дослідження. Звичайно, було б дещо передчасно заявити, що метатекст остаточно помер! Втім, сумніви щодо нього (а разом з ним, й щодо класики загалом) міцнішають...

Особливо це стає помітно, коли ми торкаємося тих аспектів філософії, які прямо чи опосередковано пов’язані з наукою. Зокрема, це стосується філософії історії. Метою нашої статті є спроба піддати аналізу новітні пропозиції філософії щодо осмислення історії як певної соціальної реальності, що начебто належить минулому, проте залишається актуальною реальністю для сьогодення.

Вітчизняна філософія історії загалом залишається у контексті модерної філософії історії, яка вітає максимальну наближеність історичного тексту до минулого, що зводить нанівець саму можливість співіснування різних його тлумачень. Така парадигма розуміння історії побудована на чіткому розділенні суб’єкта та об’єкта дослідження, за якого дослідник має висунути

певні гіпотези, які потім зобов’язаний перевірити емпіричним шляхом й показати, як “було насправді”.

Оскільки таке “як було насправді” може бути тільки одне, вірність старій парадигмі породжує жорсткість боротьби між носіями різних поглядів на минуле.

На наше переконання, підхід, запозичений з природничих наук, погано працює у випадку історії. Адже минулого як такого не існує, розповідь про подію неможливо верифікувати зверненням до самої події, а лише співставити з іншою розповіддю про неї, яка сама по собі також не може претендувати на “справжність”.

Будь-які посилання на “документи” чи “свідчення” минулого становище не рятують, адже документ не є документом доти, доки, як писав Поль Рікер, “історик не надумав поставити йому якесь запитання, й таким чином історик формулює (*institute*) твердження, якщо можна так висловитися, маючи за собою документ і виходячи зі своїх спостережень; тим самим він формує (*institute*) історичні факти” [6, с. 30-31]. А запитання історик ставить, виходячи з потреб часу, у якому він перебуває, виходячи з потреб певним чином інтерпретувати минуле. Саме наголос на інтерпретації як ключовому моменті роботи з текстами дозволяє Франкліну Анкерсміту припустити, що “безпосередньо текст більше не має жодної влади над його інтерпретацією (...) ми більше не маємо жодних текстів, жодного минулого, але тільки їхні інтерпретації” [7, р. 137]. Й ці інтерпретації набувають форми наративу, у якому, власне, й з’являється суб’єктивний образ минулого [див.: 1, с. 128]. А отже, історичне знання виявляється насамперед історичною інтерпретацією, уся відповідальність за якість якої покладається на самого дослідника.

Якщо модерна філософія історії узгоджувала різні інтерпретації історії через співвіднесення їх з фактами, то сучасна узгоджує їх з аргументами тексту історичного наративу й тому припускає, що наратив має своєрідне право насильства над реальністю, розумну межу якому має покласти сам референт й тією мірою, на яку він здатен.

Це означає, що на дослідника покладається велика особиста відповідальність. Він не може “сховатися” за минуле... Адже хоча історик у певному смислі лишається бранцем свідчень минулого часу, але, за словами Райнгарта Козеллека, “він шляхом виокремлення подій у процесі її тлумачення із джерел уподібнюється літературному оповідачеві історій, котрий також змушений віддати належне фікції фактичного, якщо прагне зробити за рахунок цього свою історію правдивішою” [4, с. 158].

Тут слід зауважити, що в історії як науці, що є переважно емпіричним дослідженням, яке базується на практичному досвіді, факт є тією первинною основою, на якій будується як постановка наукової проблеми, так й вибір основних методів аналізу. Мета історії полягає у пошуку фактів, встановленні їхніх зв’язків, причин та наслідків. Власне, історія має максимально повно встановлювати, описувати та класифікувати окремі (унікальні) факти.

Натомість, філософія історії є концептуальним способом дослідження, дослідницька ситуація тут реалізується у зворотному напрямку: від формулювання проблеми – до історичного факту. Хоча в рамках